

ARAP DİLİNDE NAHİV İLLETLERİ ÜZERİNE

Mehmet Cevat ERGİN*

ÖZET

Arap dilinde gramer kurallarının sebeplerine nahiv illetleri denmektedir, Nahiv illetleri tarihi ile nahiv tarihi hemen hemen birlikte başlamıştır. İlk dilcilerden olan Halil b. Ahmed ile birlikte nahiv illetleri kavramı da ortaya çıkmıştır. Nahiv illetlerinin amacı dilin doğru konuşulmasını sağlamak ve bunun delillerini ortaya koymaktır. ez-Zeccâcî, İbn Cinnî, el-Enbârî ve es-Suyûtî gibi dilciler, illetler konusunu teorik planda ele alan kitaplar yazmışlar ve illetleri çeşitli açılardan sınıflandırmışlardır. Örneğin ez-Zeccâcî, nahiv illetlerini talimî, kıyasî ve cedelî olmak üzere üçe ayırmıştır. Nahiv illetleri belirlenirken mantık, fıkıh ve kelam illetlerinden de yararlanılmıştır. Başlangıçta sadece dil konularını niteleyici bir özellik taşıyan illetler giderek felsefî bir mahiyete bürünmüştür. Talimî illetler, dil kurallarının öğretiminde gerekli illetlerdir. Kıyasî ve özellikle cedelî illetler ise, gereksiz tartışmaları içine alan felsefî ve mantıkî tartışmaların yapıldığı bir şekil almıştır. Başta İbn Madâ olmak üzere bazı dilciler bu tür illetleri eleştirerek nahiv kitaplarından çıkarılmaları gerektiğini ifade etmiştir. Dil öğreniminde çok da gerekli olmayan bu illetlerin, bütün kitaplardan değil ama okullarda okutulacak kitaplardan çıkarılması uygun olabilir.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Nahiv illetleri, Arap Dili, ez-Zeccâcî, İbn Madâ

ON THE 'ILLAS OF GRAMMAR IN THE ARABIC LANGUAGE

The causes of language rules have been called 'illas of grammar in the Arabic language. The history of the ilal al-nahw has almost started together with history of nahw. The ilal al-nahw concept came on the scene with Halil b. Ahmed who is one of the first linguists. The aim of 'illas of grammar is to provide the true talk of language and to appear proofs of this. The Linguists like al-Zajjâjî, Ibn Jinnî, al-Anbârî and al-Es-Suyûtîwrote books considered the matter of ilal and classified from the different point of views. For example al-Zajjâjî divided the 'illas of grammar to three; educational, comparisonal and dialectical. As 'illas of grammar being determined has been benefited from the ilal of logic, fıqh and Islamic teology too. The educational ilal are necessary ilal in the language teaching. Comparisonal ilal and especially dialectical ilal were turned a philosophical and a logical shape included unnecessary debates. Some of the linguists the first of all Ibn Madâ criticized this kind of ilal and said that be required to remove from the grammar books. These ilal that is not necessary very much may suitable for remove from the schoolbooks but not from all grammar books.

Key Words: Grammar, 'Illas of grammar, Arabic language, al-Zajjâjî, Ibn Madâ

GİRİŞ

İnsanoğlunun eşyanın sebebini sorup araştırması doğaldır. Dil kurallarının sebeplerinin sorulması ve araştırılması da bu kabildendir. Arap nahvinin doğuşu ve gramer kurallarının tespitine paralel olarak Arap dili gramer kurallarının sebepleri anlamına gelen nahiv illetleri de belirlenmiştir. Yapılan araştırmalar Arap dili nahiv illetleri tarihinin, Arap nahiv tarihi ile birlikte geliştiğini göstermiştir. Öte yandan nahiv illetleri üzerinde yapılan araştırmalar, nahvin diğer ilimlerden etkilendiğini ortaya koymuştur¹.

Arap dilinde nahiv illetleri; “illet” علة, bu kelimenin çoğulu olan “ilel” علال ve “ta’lil” تاعليل kavramları ile ifade edilmektedir. Ta’lil kelimesi, علل fiilinin mastarı olup birini bir şey ile avutup oyalama, meşgul etme, sebeplendirme, sebeplerini açıklama ve delil ile ispat etme anlamlarına gelmektedir². Çoğulu ‘ilel olarak gelen illet ise, "hastalık", "birini meşgul eden şey"³ ve "bir şeyin sebebi" gibi anlamlara gelmektedir⁴.

Nahiv illetleri, Arapların belirli şekillerde konuşmalarının hikmetini açıklamaktadır⁵. Nahivde illet kavramı ile bir kuralın konulmasının sebepleri kastedilmektedir. Buna göre ta’lil, bir kuralın sebeplerini açıklayıp delillerle ispat etmek anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle nahiv illetlerinin tespit edilmesi, “dilin görünen şeklinin arka planına nüfuz etme ve neden o şekilde olduğunun sebeplerini araştırma çabası⁶” olarak da açıklanabilir. Nahiv illetleri için; “Hüküm elde etmede hikmetin yönü olduğu zannedilen nitelikler” ya da “nahivcilerin, Arapların sözlerinde belirli bir ifade ve kalıp seçtiklerinde düşündüklerini iddia ettikleri şeydir” şeklinde tarifler de yapılmıştır⁷.

1- NAHİV İLLETLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

İnsanoğlu, konuştuğu zaman konuştuğu ifade şeklinin sebebini/illetini düşünmez. Çünkü konuşma, zorlanmaksızın ve ne konuştuğunu düşünmeksizin adeta kişinin diline akar. Buna göre Arapların, dilin tabiatına uygun olan bazı fitrî

¹ Mâzin el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî el-'İlletü'n-nahviyye: neş'etuha ve tetavvuruhâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, s. 5.

² Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Daru Sadır, Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1416/1996, IX, 367; Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, Beyrut, 1995, s. 189.

³ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Samarrâ'î, byüzyıl, bty., I, 88.

⁴ Luis Ma'lûf, el-Muncid, Beyrut, 1951, s. 548; *el-Mu'cemu'l-Vesîr*, Dâru 'Umran, byüzyıl, 1985, II, 646.

⁵ Muhammed Hâşim Abdu'd-Dâim, "et-Ta'lîl 'inde'n-nuhât", *Mecelletu'l-Bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-İslâmî*, Mekke, 1980, III, s.135.

⁶ Sâdik Muhammed Muhammed Selîm, *Cuhûdu Ebî'l-Bekâ' el-'Ukberî en-nahviyye fî kitâbeyhi İ'râbi'l-Kur'ân ve İ'râbi'l-hadîs*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Musul Üniv. Edebiyat Fak., 1409/1988, s. 164.

⁷ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s. 90.

illetlere bunların illet olduklarını bilmeden ve konuşurken doğal olarak zorlanmadan riayet ettikleri söylenebilir. Nitekim buna paralel olarak el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), kendisine ortaya koyduğu nahiv illetlerini Araplardan mı aldığı yoksa kendisinin mi çıkarttığı sorulduğunda; O, Arapların kendi seciyelerine göre konuştuklarını, onlardan nakledilmemiş olsa da illetlerinin akıllarında mevcut olduğunu ve kendisinin de buna göre illetleri belirlediği cevabını vermiştir⁸.

Genel kabule göre her nahiv kuralının cüz'î ya da küllî bir aklî illetinin olması gerekir. Ayrıca görünür illetlerin yanında, gizli kalan illetler de söz konusudur. Öte yandan illetler, hemen hemen nahiv ile birlikte bilinmekte ve kullanımı çok önceye dayanmaktadır. Nitekim bütün nahiv ekolleri, el-Halîl b. Ahmed'den beri illet prensibini ele almışlar ve her nahiv kuralını illetlendirmişlerdir. İbn Cinnî (ö. 392/1001)'nin naklettiği şu örnek bunu göstermektedir. Ebû 'Amr b. el-'Ala' (ö. 154/770): "Yemenden gelen bir adamın: "فُلَانٌ لَعُوبٌ جَاءَهُ كِتَابِي" dediğini duydum, bunun üzerine ben ona": "جَاءَهُ كِتَابِي" mi diyorsun dedim" O da أَلَيْسَ بِصَحِيفَةٍ diyerek cevap verdi. Bu örnekte Yemenli adam, müzekker bir fail için müennes bir fiil kullanmış, sorulan sorunun cevabında da (fail olan kitabın aslının sahife olduğu, sahife kelimesinin de müennes olduğuna dikkat çekilerek) bunun sebebi/illetini ifade etmiştir⁹. Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan önce Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 117/736)'nin "nahvi bölümlere ayıran ve illetlendiren, kıyas ve illetleri geliştiren ilk kişi olduğu"¹⁰ yönünde bazı rivayetler var ise de bunu destekleyen bulgular mevcut değildir¹¹. Ya da Ebû İshâk'ın nahiv illetlerini açıklayan ilk kişi olduğu kabul edilse bile bu illetlerin mahiyetini ortaya koyan düşünceyi ortaya atan kişi, el-Halîl b. Ahmed'dir. Bu sebeple illet konusunda söz sahibi olmaya en hak sahibi nahivci, el-Halîl olarak kabul edilmektedir¹². Lugavî ta'lil, el-Halîl ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) ile başlamış, İbnu's-Serrac (ö. 316/929) ve ez-Zeccâcî (ö. 337/949) ile mantıkî ta'lil gelişmiş daha sonra İbn Cinnî, el-Enbârî (ö. 577/1180) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505) ile usûlî ta'lil dönemi başlamıştır¹³.

el-Halîl zamanında illetler, bir sözün mahiyetini ortaya koyan dilsel bir yorum niteliğindedir. Buna göre illet, öncelikle konuşmayı açıklığa kavuşturma girişimidir. Daha sonra bu tür illetlere 'fark illeti' veya 'karışıklıktan emin olma illeti' denilmiştir. İlet, ikinci olarak lafızları telaffuz etmeyi kolaylaştırma girişimidir. Özellikle de kullanımı fazla olan lafızlar için bu söz konusudur. Bu da dile daha hafif gelenin kullanılması olarak bilinir. el-Halîl, lugavî illetleri Araplardan

⁸ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, Beyrut, 1986, s. 65-66.

⁹ Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Beyrut, 1988, 1, 49.

¹⁰ Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b.el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'*, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985, s.27.

¹¹ Abdu'd-Dâim, *a.g.m.*, s. 140.

¹² el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s.45; ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, (muhakkikin önsözü).

¹³ Muhammed el-Muhtâr Veledu Ebbâh, *Tarîhu'n-nahvi'l-'Arabi fi'l-meşriki ve'l-mağrib*, Beyrut, 2001, s. 34.

nakletmediğini, bunları kendi düşüncesi ve tefekkürü ile keşfettiğini ifade etmiştir¹⁴. Böylece el-Halîl kendisinden sonra gelen nahivcilere salt dil esaslarına dayanarak uygun illetleri araştırmak için bir metot çizmiştir.

el-Halîl, belirlediği illetler konusunda isabet edip etmediği hususunu bir örnekle şu şekilde açıklamıştır: "Eğer isabet etmişsem benimsediğim illet odur. Yok eğer o konuda başka bir illet varsa o takdirde benim durumum, bölümleri ve düzenlenmesi muhteşem, yapısı sağlam bir eve giren ve bu evi yapanlar hakkında doğru ve açık bir bilgiye sahip olan uzman bir insanın durumuna benzer. Bu uzman, ev hakkında bilgi verirken; aklına gelen bazı ihtimallere binaen şu, şu ve şu sebeplerle yapılmıştır der. Binayı yapan bilgi sahibi kişinin, evi gerçekten eve giren uzman kişinin söylediği sebeplerle yapmış olması mümkün olduğu gibi başka sebeplerle yapmış olması da muhtemeldir. Yani eve giren kişi, gerçek sebepleri zikretmiş olabilir. Benim ortaya koyduğum illet dışında daha uygun bir illet bulan varsa o da ortaya koysun."¹⁵

Kendisinden önce nahiv illetleri konusunda yazarlar olmuşsa da bu konuda elimizde bulunan ilk gramer kitabı Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıdır. Sîbeveyhi, sadece nahiv illetlerini zikretmekle kalmamış, kendisinden önceki dilcilerden nakilde bulunmuştur. Yine o, naklettiği illetlere çeşitli ilavelerde bulunmuş ve bunların kapsamını genişletmiştir¹⁶. Bu illetlere bakıldığında bunların felsefe, cedel ve hayalden uzak ve faraziyeler üzerine inşa edilmeyen, dilin ruhuna yakın illetler olduğu görülecektir¹⁷. Sîbeveyhi yaptığı illetlendirmede nahiv kuralının ardından birden fazla illet zikretmemiştir. O zikrettiği illete karşı bir cevap tahayyül etmemiş ve faraziyeler dile getirmemiştir. Bilakis Arapların dil zevkine, dile hafif gelene ve dilin gerçeğine dayanmıştır¹⁸. Sîbeveyhi illetlendirme yaparken genellikle illet kavramını kullanmadan konuyu izah etmiştir. Örneğin; kelimenin kısımlarından olan isimlerin i'rabında cezm'in niçin bulunmadığını izah ederken ve tesniyenin i'rabını anlatırken illet kavramını kullanmamış, sebep bildiren bir ifade kullanmıştır¹⁹. O, eserinde sadece bir yerde, 'zâid harfler' konusunda bâbu'l-'ilel (illetler bölümü) başlığını kullanmıştır²⁰. Böyle yapmasının yani illet kavramını fazla zikretmemesinin sebebi, kitabında dikkate aldığı esas unsurun, nahiv olmasıdır. İlet kavramını kullandığında da bunu nahiv kuralının tespiti ve teyidi için yapmaktadır. Hicrî II. asrın sonuna kadar takip edilen metot da budur. Hicrî üçüncü asırda ise illetler, artık nahiv kuralının ayrılmaz bir parçası olmuştur²¹.

¹⁴ el-Muhtâr, a.g.e., s. 34.

¹⁵ ez-Zeccâcî, *el-İddâh*, s. 66.

¹⁶ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s. 63.

¹⁷ el-Mubârek, a.g.e., s. 57-58.

¹⁸ el-Mubârek, a.g.e., s. 64-65.

¹⁹ Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1317, I, 3,4.

²⁰ Sîbeveyhi, a.g.e., II, 343.

²¹ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s. 66-67.

Aynı yüzyılın sonlarında nahiv illetleri, özel bir önem kazanarak nahivcilerin dikkatini çekmiş ve nahivciler arasında birbirlerini imtihan etme vesilesi olmuştu²². Bundan sonra nahivcilerin önünde illetler mevzûu açılmış ve birçok nahivci bu konu üzerinde çalışmıştır. Bazıları zâhirî i'rab hükümleri ile yetinmeyerek olması muhtemel durumların yanı sıra hangi şekillerin olamayacağı üzerinde de fikir yürütmüşler ve bazı faraziyeler üzerinde tartışmalara girişmişlerdir²³.

2- NAHİV İLLETLERİNİ KONU ALAN ESERLER

Nahiv kitaplarının birçoğunda az veya çok nahiv illetleri ele alındığı gibi tümüyle bu konuya hasredilmiş çok sayıda kitap da yazılmıştır. Kutrub adıyla bilinen Ebû 'Alî Muhammed b. el-Mustenîr (ö. 206/821), Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî²⁴ (ö. 248/862) ve Hârûn b. el-Hâ'ik'in²⁵, *'İlelu'n-nahv* adıyla kitap yazdıkları bilinmektedir. Ayrıca Ebû 'Alî Hasan b. 'Abdillâh el-İsfahânî, *Nakdu 'ileli'n-nahv*²⁶, el-Mebremân olarak tanınan Muhammed b. Ali el-Askerî (ö. 345/956), *en-Nahvu'l-Mecmû' 'ale'l-'ilel*²⁷, İbn Keysân Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 320/932), *el-Muhtâr fî 'ileli'n-nahv*²⁸, Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed el-Mehlebî, *Şerhu 'ileli'n-nahv*²⁹, Ebu'l-Kâsım Sa'îd b. Sa'îd el-Fârikî (ö. 391/1001), *Taksimatu'l-'avâmil ve'ileluha* gibi değişik isimler altında nahiv illetleri konulu kitaplar yazmışlardır³⁰. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte bu eserlerin yazılmış olması, nahiv illetlerinin, hicrî ikinci yüzyılın sonu ve üçüncü yüzyılın başlarında tek başına kitap konusu haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Nahiv kurallarının illetlerini konu edinen kitapların bir kısmında illetler, sadece teorik olarak nahiv esasları çerçevesinde, bazılarında ise nahiv konuları üzerinde uygulamalı olarak nahiv kaidelerinin illetleri/sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

a) Nahiv illetlerini Teorik Olarak Ele Alan Kitaplar

1. ez-Zeccâcî'nin *el-İdâh*'ı
2. İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i
3. el-Enbârî'nin *Luma'u'l-edille*'si
4. es-Suyûtî'nin *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*'i

²² el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 71..

²³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, (Mukaddime kısmı).

²⁴ Hüseyin Elmalı, "Ebû Osman el-Mâzinî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, X, 210.

²⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udeba'*, thk., İhsan Abbâs, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, VI, 2762; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'at fî tabakâti'l-lugavîyyîn ve'n-nuhât*, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr, byüzyıl, 1399/1979, II, 319.

²⁶ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 763; es-Suyûtî, *Buğye*, I, 509.

²⁷ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, VI, 2574; es-Suyûtî, *Buğye*, I, 177.

²⁸ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 2308.

²⁹ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 455; es-Suyûtî, *Buğye*, I, 389.

³⁰ Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1992, II, 165-166.

Nahiv illetlerini teorik olarak ele alan kitaplardan günümüze ilk ulaşan, ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh fî 'ilelî'n-nahv'*'i'dir. Mâzin el-Mubârek, ez-Zeccâcî'nin *el-Îdah*'ını bulup tahkik edinceye kadar İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inin, bu konuda yazılmış ilk kitap olduğu sanılıyordu³¹. Bu dönemde illetler konusuna tahsis edilen kitaplarda artış olmuş, illetler taksim edilmeye başlanmış, nahiv araştırmaları üzerinde felsefenin etkisi artmış ve nahivcilerin çoğu bundan etkilenmişlerdir³².

ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh*'ı incelendiğinde, eserin alışılacağı bir nahiv kitabı olmadığı hemen görülecektir. ez-Zeccâcî burada, Arap nahvinin temel yapısını, mantığını, kural belirlemedeki sebepleri ortaya koymak ve bu sebepleri sorgulamak istemektedir³³. ez-Zeccâcî, kitabına diğer nahiv kitapları gibi kelimenin kısımları ile başlamış, sonraki bablarda isim, fiil ve harfin tanımları hakkında bilgi vermiştir. Beşinci bab'da nahiv illetlerini ele almıştır³⁴. Bundan sonra değişik konulardaki kuralları sorular tarzında ortaya koymuş, verdiği cevaplarda da bu kuralların illetlerini zikretmeye çalışmıştır. Muhtelif konularda dönemine kadar bilinen nahiv illetlerini toplamış, bunu yaparken eskilerin görüşlerini nakletmiş, kendi görüşlerini de bunlara eklemiştir. Örneğin, 'i'rab, hareke midir yoksa harf midir?' sorusunu sormuş, daha sonra: "Bize göre i'rab, hareke olup kelimenin son harfinde yer alır. Eğer i'rab, harf olsaydı harf üzerinde yer almazdı" şeklinde cevap vererek sebebini de belirtmiştir³⁵. Ortaya koyduğu illetleri inceleyerek bazen tercih ettiği illeti belirtmiş, bazen de bu tercihi okuyucuya bırakmıştır.

Nahiv illetlerini ele alan diğer bir kitap, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'idir. İbn Cinnî, eserinde nahiv illetleri konusuna geniş yer vermiş, illetleri tarif etmiş, nitelendirmiş, tahlil etmiş ve sınıflandırmıştır. Öyle ki bu konuda ne kendisinden önce ne de sonra kimsenin ulaşamadığı derecede bilgi vermiştir³⁶. İbn Cinnî, *el-Hasâis*'te nahiv illetlerini diğer ilim dallarının illetleri ile kıyaslayarak fıkıh illetlerinden çok, kelam illetlerine daha yakın olduğunu söylemiştir³⁷. Bazı illetlerin zorunluluk taşıdığını söylemiş ve bunların, kelam illetlerine benzediğini ifade etmiş ve örnek olarak kendisinden önce zamme bulunan elifin, vâv'a dönüşmesini göstermiştir³⁸. Ayrıca illetlerin tahsisi, illetlerin çatışması, illetin illeti, illetlerin birden fazla örnekte geçerli olması, bir konunun iki illetle birden illetlendirilmesi gibi konuları kitabında etraflıca incelemiştir³⁹. İbn Cinnî, *el-Hasâis*'te her vesile ile

³¹ ez-Zeccâcî, *el-Îdah*, (Şevkî dayf'ın notu, mukaddime kısmı).

³² el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s.98.

³³ Mehmet Şirin Çıkar, "ez-Zeccâcî'nin *el-Îdah fî 'ilelî'n-nahv* ve *el-Cumel fî'n-nahv* adlı eserleri bağlamında nahiv ilmine bakışı", Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 14, Ankara, 2004, s. 72-73.

³⁴ ez-Zeccâcî, *el-Îdah*, s. 64.

³⁵ ez-Zeccâcî, *a.g.e.*, s. 72.

³⁶ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s.120.

³⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 48.

³⁸ İbn Cinnî, *a.g.e.*, I, 144.

³⁹ İbn Cinnî, *a.g.e.*, I, 144, 166, 169, 174.

nahiv illetlerini savunmuş ve bunun için “nahiv illetlerinin nahvi bozduğuna inananlara red”⁴⁰ başlığını taşıyan bir bölüm ayırmıştır.

Nahiv illetleri konusunu ele alan kitaplardan biri de el-Enbârî'nin *Luma'u'l-edille* adlı kitabı'dır. Yazar nahiv esaslarına dair yazdığı bu kitabında, illetin kıyası, bir hükmün birden fazla illetle illetlendirilmesi, hükmün illetle mi yoksa nass ile mi sabit olduğu gibi konulara yer vermiştir. Bu kitap, müellifin başka bir eseri olan *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb* ile birlikte basılmıştır⁴¹.

İletler konusunu teorik olarak ele alan kitaplardan birisi de es-Suyûtî'nin bu çalışmada çokça yararlandığımız *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv* adlı eseridir. es-Suyûtî de *el-İktirâh*'ında illetler konusuna geniş yer vererek önceki âlimlerin bu konudaki görüşlerini nakletmiştir⁴². Kitabının başlangıcında nahiv esasları, nahiv tarifleri ve lafız-mana münasebeti gibi konulara değinen müellif, üçüncü bölümde kıyas konusunu ele alarak nahiv illetlerini de çeşitli yönleriyle incelemiştir. es-Suyûtî'nin buradaki bilgilerden kısmen *Luma'u'l-edille*⁴³ ve *el-İdâh*'dan, çoğunlukla da *el-Hasâis*'ten yararlandığı anlaşılmaktadır⁴⁴. Bunları yaparken naklettiği bilgilerin kaynaklarını belirtmeyi ihmal etmemiş ayrıca daha önce verilen illetle ilgili bilgileri derleyip toplamış sıralamış ve sınıflandırmıştır⁴⁵.

b) Nahiv illetlerini konularına göre toplayan kitaplar

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz ancak günümüze ulaşmadığını belirttiğimiz kitaplar, isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu kısma girmektedir. Bunlar mevcut olmadığından sadece günümüze ulaşanlara değinmek istiyoruz.

1) Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah el-Verrâk'ın (ö: 381/991) *el-İlel fî'n-nahv*'i

İletsiz kural olmayacağı için ortaya konulmuş her kuralın mutlaka mantıklı bir illeti ve sebebinin bulunması şarttır. Ayrıca ihtilafli konularda ortaya konulan görüşlerin, muhatapları ikna etmesi için de yine delillerle ispatlanması gerekir. Bunlar göz önüne alındığı takdirde illetler konusunun nahiv ilmindeki önemi daha iyi anlaşılacaktır. Nahiv illetlerini tatbikî olarak ele alıp çeşitli konulardaki illetleri ortaya koyan kitapların başında Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah el-Verrâk'ın *el-İlel fî'n-nahv*'i gelmektedir. el-Verrâk'ın, *el-İlel*'i, nahiv ilminde önemli bir yeri olan nahiv illetlerini konularına göre tertip etmiş olan ilk kitaptır⁴⁶. el-Verrâk, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında ele aldığı nahiv konularını açık-

⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 184.

⁴¹ el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve Luma'u'l-edille*, thk. Saîd el-Afgânî, Matbaatu'l-câmi'ati's-Sûriye, 1957.

⁴² es-Suyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, (thk. Muhammed Hasan İsmâîl), Dâru'l-kutub el-'ilmiyye, Beyrut, 1418/1998, s. 70-96.

⁴³ Bkz. el-Enbârî, *Luma'u'l-edille (el-İğrâb ile birlikte)*, s.117, 121, 122 vd.

⁴⁴ Bkz. es-Suyûtî, *el-İktirâh* s. 70, 71, 73, 74, 75, 80, 82 vd.

⁴⁵ Abdu'd-Dâim, *a.g.m.*, s. 144.

⁴⁶ Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah el-Verrâk, *el-ilel fî'n-nahv*, Dimaşk, 1426/2005, (mukaddime kısmı), s. 5.

lamış ve illetlendirmiştir. Bu bakımdan onun, nahiv illetlerine tahsis edilmiş bir şerhi durumundadır⁴⁷. Mehâ Mâzin el-Mubârek tarafından tahkik edilmiş olan bu kitap, 2001 yılında basılmıştır.

2) Ebû'l-Bekâ' el-'Ukberî (ö. 616/1219)'nin *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb'ı*

Nahiv illetlerinin tespitinde adeta birbirleriyle yarışan nahivcilerin her biri kendi görüş açısına göre yeni bir illetlendirme yaparak bu alandaki maharetini göstermeye çalışmıştır. Ebû'l-Bekâ' el-'Ukberî de bu alanın öncülerinden olmuştur⁴⁸. el-'Ukberî'nin *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb'ı*⁴⁹ adlı eseri, anlaşılacağı gibi nahiv konularının illetlerini (sebeplerini) ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Bu nedenle kitapta nahiv konularının tariflerine, kurallarına ve bunların ayrıntılarına fazla yer verilmemiş, illetler konusu ise önemli bir yer tutmuştur.

el-'Ukberî, kendisinden önceki nahivcilerin kitaplarından yararlanarak topladığı illetleri belli bir düzene koyarak sağlam bir yapıya kavuşturmuş, bunun yanında az sayıda da olsa birtakım yeni illetler ortaya koymuş, bileşik olarak verilmiş olan bazı 'illetleri ise bölümlere ayırmıştır⁵⁰.

3) Ala'uddin el-Palovî'nin, er-Risâle el-'Alâ'iyye fi'l-'ileli'n-nahviyye kitabı⁵¹.

Adı dışında hakkında pek bilgi edinemediğimiz ancak Türkiyeli olduğu anlaşılan yazar tarafından telif edilen bu kitap, el-Verrâk ve el-'Ukberî'nin kitaplarına benzer şekilde nahiv konularını esas alarak soru-cevap tarzında yazılmıştır. Yazar, önsözünde illetlerin çeşitleri hakkında bilgi vermiş, bu konuda yazılmış kitaplara değinmiş ve kitabı yazmasının amacını; eskilerin olası bir hatasını düzeltmek bir eksikliğini gidermek vs. olarak belirtmiştir⁵². Kitap "İlmu'n-nahv" başlıklı bir konu ile başlamakta ve "el-Furûk fi'n-nahv" konusu ile bitmektedir. Suriye'de bulunan el-Fethu'l-İslâmî Enstitüsü hocalarından Muhammed Râtib Nablûsi de kitaba bir mukaddime yazmıştır⁵³.

3- NAHİV İLLETLERİNİN OLUŞUMUNDA ETKİLİ OLAN UNSURLAR

Nahivciler, kendilerinin de ifade ettikleri gibi illetlerin belirlenmesi konusunda mantık, fıkıh ve kelam ilimlerinden etkilenmiş ve yararlanmışlardır. Nahiv ve mantık ilişkisi oldukça doğaldır. Çünkü nahiv kurallarının yazılması sırasında, mantık konuları içerisinde yer alan tümevarım, tahlil ve terkip ve kıyas gibi me-

⁴⁷ el-Verrâk, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁸ Sâdık Muhammed, *Cuhûd*, s. 164.

⁴⁹ Kitap hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Cevat Ergin, el-'Ukberî ve *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb'ı*, Konya, 2002, (Basılmamış doktora tezi).

⁵⁰ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, I, 33.

⁵¹ 'Alâ'uddin el-Palovî, *er-Risâle el-'Alâ'iyye fi'l-'ileli'n-nahviyye*, Suriye, 2004.

⁵² el-Palovî, *er-Risâle*, s. 13-14.

⁵³ el-Palovî, *er-Risâle*, s. 3.

totlardan yararlanılmıştır⁵⁴. Nitekim el-Enbârî "Kıyası inkâr eden nahvi inkâr etmiş olur"⁵⁵ diyerek mantık ile nahiv arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koymuştur.

Mantık yanında Kelam ve fıkıh da nahvi ve nahiv illetlerini etkileyen ilimler olmuştur. Nahivciler fıkihtan, fakihler de nahivden yararlanmışlardır. İbn Cinnî, dağınık olan nahiv illetlerini bir araya getirdiğini ifade etmiş ve "Arkadaşlarımız, Muhammed b. Hasan (ö. 189/705)⁵⁶'ın kitaplarında illetleri bulmuşlar ve oradan almışlardır" diyerek fıkıh illetlerinden yararlandığını dile getirmiştir⁵⁷. O daha sonra nahiv illetleri ile fıkıh ve kelam illetleri arasında bir mukayese yaparak şunları söylemiştir: "Nahiv illetleri fıkıh illetlerinden ziyade kelam illetlerine daha yakındır. Çünkü kelam illetleri, duyulara dayandırılmaktadır. Fıkıh illetleri ise sebep olmaktan çok aslında hükümlerin gerçekleşmesinin birtakım emarelerinden ibarettir. İlet olarak değerlendirilebilecek hükmün hikmeti, çoğu zaman kapalı kalmaktadır. Örneğin; hac menasikinin tertibi, abdest ve namazın farzları vb. konular hakkında bir emrin varlığı açıktır. Ama mesela, namazın neden günde beş vakit kılındığı ve rekat sayılarının hikmeti bilinmemektedir. Bunların niçin ve hangi sebeple bu şekilde belirlendikleri konusunda açık bir illet yoktur. Hâlbuki nahiv illetleri, böyle değildir. Mesela; failin merfu, mefulün ise mansub olmasının sebebi, aralarında bir fark olması içindir. Tersî olmaz mıydı? diye soranlara da şöyle cevap verilir: Mevcut durum, en uygun olanıdır. Ref, nasb'dan daha kuvvetlidir. Fâil ise mefulden daha azdır. Yani kuvvetli olan i'rab, az kullanılan kelimeler için, hafif olan i'rab ise çok kullanılan kelimeler için tahsis edilmiştir. ميعاد ve ميزان kelimelerindeki vav'ın yâ'ya dönüştürülmesi de vav'ın dile daha ağır olmasındandır. Görüldüğü gibi burada da duyular devreye girmiş, doğal olarak dile daha hafif olan kullanımlar tercih edilmiştir⁵⁸.

es-Suyûtî de İbn Cinnî'den naklen nahiv illetlerinin fıkıh illetlerinden çok kelam illetlerine yakın olduğunu belirtmiş, fıkıhçıların delillerinin, ancak bilgilendirme mahiyetinde olup hükümlerin gerçekleşmesinin emareleri olduğunu ifade etmiştir. İbadetlere dair hükümlerin birçoğunda hikmet yönünün ortaya çıkmadığına dikkat çekerek nahiv illetlerinin bu tarzda olmadığını, hepsinde yahut çoğunda illetin idrak edildiğini ve hikmetin ortaya çıktığını söylemiştir. Ayrıca bir hükmün ortaya çıkmaması hususunda "Fakih, bir hükmün illetini ortaya çıkarmaktan aciz kalırsa bu, te'abbudîdir (ibadetle alakalı), nahivci aciz kaldığında ise;

⁵⁴ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s.74.

⁵⁵ el-Mubârek, a.g.e., s.75.

⁵⁶ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hanefî mezhebinin müctehid fakihlerinden ve Ebu Hanife'nin arkadaşlarındandır. Hanefî fikhına dair eserleri vardır. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-'Arabî, Beyrut, bty., IX, 207.

⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Beyrut, 1988, I, 163.

⁵⁸ İbn Cinnî, a.g.e., I, 48-49.

bu, sema'îdir der" sözünü naklederek fıkıh ve nahiv illetleri arasındaki benzerliği vurgulamıştır⁵⁹.

İbn Cinnî, bu izahıyla nahiv illetlerinin, duyulara dayanması açısından; daha çok kelam illetlerine benzediğini, fıkıh illetleri ile aralarında fazla benzerlik olmadığını ifade etmektedir. Buna göre nahivcilerin, illetleri oluştururken daha çok kelamcılarının illetlerinden yararlandıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu, fıkıh illetlerinden hiç yararlanılmadığı anlamına gelmemektedir. Bu durum, nahiv illetleri konusuna değinen bazı nahiv bilginlerinin sözlerinde de görülmektedir.

ez-Zeccâcî, i'rab'ın hareke mi yoksa harf mi olduğu konusunun izahında fıkıh illetleriyle nahiv illetleri arasında bir mukayese yapmakta ve şöyle demektedir: "Herhangi bir konuda bir asıl ve kaide bulunup, sonradan birtakım illetlerle bu genel kuraldan ayrılmanın mümkün olduğunu zikrettik. Bu istisnâî durum, genel ve asıl kuralı bozmaz. Nitekim bu durum, diğer ilimlerde hatta dini ilimlerde de mevcuttur. Mesela kesin olarak denmektedir ki, namaz erkek ve kadın yetişkinler için farzdır. Sonra bazı illetlerle bu hükmün sakıt olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde 'koruma altındaki bir yerden hırsızlık yapanın eli kesilir' hükmü bulunduğu halde bazı durumlarda bu hükmün düştüğü görülmektedir."⁶⁰ Burada yapılan karşılaştırmada fıkıh usûlünün nahiv illetleri üzerindeki etkisi açık bir şekilde görülmektedir.

el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ'ilil-hilâf* adlı kitabını yazma nedenini açıklarken şöyle demektedir: "Arapça sebebiyle benimle irtibat halinde olan bazı fıkıhçılar ve edebiyatçılar, benden İmam Şafiî ve Ebû Hanife arasındaki ihtilafli meseleler tarzında Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasındaki ihtilafı içeren muhtasar bir kitap hazırlamamı istediler. Ben de yazdığım bu kitapta onların meselelerine uygun metodu takip ettim⁶¹."

es-Suyûtî de *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* kitabının önsözünde; "Fıkıh usûlü, fıkıha nispet ile ne ise, nahiv usûlü de nahve nispet ile odur" demiştir⁶².

Nahiv illetlerinin ilişkili olduğu bir başka ilim de mantıktır. el-Enbârî, nass'ın bulunduğu yerde hükmün nass ile mi yoksa illet ile mi sabit olacağı hususunu anlatırken mantıkî tahliller yapmış, çoğunluğun; hükmün illetle sabit olacağı görüşünde olduklarını belirtmiştir. Şayet hükmün nass ile sabit olduğu kabul edilirse bunun, kıyas kapısının kapanmasına sebep olacağını söyleyerek hükmün nass ile sabit olmasının, muhal olduğunu ifade etmiştir⁶³.

Bütün bunları göz önüne alarak, nahivcilerin, nahiv illetlerini oluştururken fıkıh ve kelam illetlerinden yararlandıkları söylenebilir. İletlendirme konusunda

⁵⁹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 7.

⁶⁰ ez-Zeccâcî, *el-İddâh*, s. 72-73; Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.136.

⁶¹ Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.136.

⁶² es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s.10.

⁶³ el-Enbârî, *Luma'u'l-edille (el-İğrâb ile birlikte)*, s.121.

nahivciler aklî illetleri kelamcılardan, aklî olmayan illetleri ise fıkıhçılardan almışlardır⁶⁴. Ayrıca nahivciler, doğal olarak mantık ilmini de okumuşlar ve illetleri tespit etmede mantık kurallarını uygulamışlardır. Buna göre fıkıh, kelam ve mantık ilimlerinin nahiv illetlerinin oluşumunda etkili olan temel ilimler oldukları ifade edilebilir.

4- NAHİV İLLETLERİNİN GELİŞİMİ

Nahiv illetleri, ortaya çıkışından itibaren gelişimine devam etmiş ve gelişip yayıldıkça nahiv kaideleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmuşlardır⁶⁵.

Hicrî dördüncü yüzyıl'ın başında nahiv yöntemlerine kelamcıların görüşleri ve Aristo mantığının formları sızmış, nahiv illetleri araştırmaları, dil kurallarını niteleyicilik özelliğini aşan bir şekil almıştır⁶⁶. Nahiv illetleri, mantıkî bir boyaya bürünmüş, öyle ki, nahve sadece mantıkî açıdan bakılır olmuştur. Ebu'l-Hasan er-Rummânî (ö. 384/994), nahvi mantıkla mezceden nahivcilerdendir. Ebu Alî el-Fârisî (ö. 377/987), onun hakkında "Eğer nahiv, er-Rummânî'nin dediği gibi bir şey ise bizim nahivle bir ilgimiz yoktur. Yok eğer bizim dediğimiz gibi ise o takdirde onun nahivle bir ilgisi yoktur" demiştir⁶⁷. Böylelikle dördüncü hicrî asır, felsefenin nahvi tamamen kapladığı nahiv ile fıkıh ve kelam esasları arasında sıkı bağların olduğu ve nahivcilerin fakih ve kelamcılarının telif tarzında kitap yazdıkları bir dönem olmuştur⁶⁸. Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin temsil ettiği bu dönem aynı zamanda Arap dili çalışmalarının zirvesi olarak da kabul etmek mümkündür. Çünkü bundan sonra bu konuda yazılmış olan kitapların genelde öncekiler üzerine yapılmış şerh, ihtisar (özet) ve talîk (ekleme)lerden fazla bir şey olmadıkları görülmektedir⁶⁹. Nahiv kitapları üzerindeki fikhî üslup etkisi, İbn Cinnî'den sonra da devam etmiş, el-Enbârî, bu üslubu taklit etmede daha da ileri giderek, nahivdeki ihtilaflı meseleler üzerine, fıkıhtaki ihtilaflı meselelere benzer bir şekilde bir kitap yazmıştır. Nahiv üzerindeki nazarî (yahut cedelî) araştırmalar, kendine mahsus kuralları ve hükümleri olan bir ilim haline gelmiştir⁷⁰.

1) Nahiv İletlerinin Çeşitleri

a) ez-Zeccâcî'ye göre illetler

ez-Zeccâcî, illetleri ta'limî, kıyâsî ve cedelî olmak üzere üçe ayırmaktadır.

1- Ta'limî illetler: Arap kelâmını ve i'râb hükümlerini öğrenmeye yarayan illetlerdir. Herkes Arap kelâmını bizzat Araplardan işitmiş değildir. Bazıları onlardan işitilmiş, bazıları da işitilenlere kıyas edilmiştir. Örneğin; *قَامَ زَيْدٌ فَهُوَ قَائِمٌ* yahut **رَكِبَ فَهُوَ رَاكِبٌ* gibi cümlelerden ism-i fail öğrenilmiş, *دَهَبَ فَهُوَ ذَاهِبٌ* vb. cümleler de

⁶⁴ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s.117.

⁶⁵ Sadık Muhammed, *Cuhûd*, s.166.

⁶⁶ el-Muhtâr, *Târîhu'n-nahv*, s. 35.

⁶⁷ es-Suyûtî, *Buğye*, II, 181.

⁶⁸ el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, s. 129.

⁶⁹ el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁰ el-Mubârek, *a.g.e.*, s.146.

onlara kıyas edilmiştir. İletler de böyledir. *إنَّ زَيْدًا قَائِمٌ* örneğinde *زيد* (Zeyd) kelimesini neden mansub yaptınız? sorusuna “*إنَّ* den dolayı” diye cevap verilir, çünkü *إنَّ* edatı, ismini nasb, haberini ref eder. Böyle öğrendik ve böyle öğretiyoruz. Arap kelâmı da bu şekilde tespit edilmiştir. Dolayısıyla nahiv kurallarının bu tür illetleri, ta’lîmî kısma girmektedir⁷¹.

2- Kıyasî illetler: Var olan bir kurala kıyas edilerek ortaya konulan ikinci derecedeki illetlerdir. Örneğin *إنَّ*’nin isminin mansûb olmasının illeti olarak *إنَّ* ve kardeşlerinin müteaddî (geçişli) fiile benzemesinin gösterilmesi bu tür illetlerdendir. Fiil, mef’ûlünü nasb ettiği gibi *إنَّ* de ismini nasb etmektedir. Çünkü *إنَّ* ile mansub olan isim, lafzen mef’ûle, merfû olan da faile benzemektedir. Bu durumda *إنَّ* nin ismi, *ضرب أحاك محمدًا* örneğindeki failden önce gelen mef’ûle benzemiş olur⁷².

3- Cedelî nazarî illetler: İlk iki derecedeki illetlerden sonra ortaya konan üçüncü derecedeki tâlî illetlerdir. *إنَّ* örneğinde, yukarıda söylenenlerden sonra yapılan illetlendirmeler, bu kısma girer. Yukarıdaki illetlerin zikredilmesi karşısında kendisine şu muhtemel sorular sorulabilir:

“ *إنَّ* ve benzerlerini hangi yönden fiile benzettiniz? Hangi fiillere benzettiniz? Mazi mi, hâl mi, yoksa müstakbel mi? Yoksa zaman ve süre kısıtlaması olmaksızın bir fiile mi benzettiniz? Fiile benzettiniz diyelim, peki neden mef’ûlün failden önce geldiği fiile benzettiniz? Faili başta gelene benzetmeniz gerekmez miydi? Çünkü asıl olan, failin fiilden önce geldiği fiil cümleleridir. Sizin yaptığınız tali durumdur. Hangi illet, sizi asıl olanı bırakıp tali olana tabi olmaya yöneltti? Bunda hangi kıyas geçerli oldu? *ضرب أحاك محمدًا* örneğinde mef’ûlün failden önce geldiği fiile benzettiğinizde, *ضربَ مُحَمَّدًا أَحَاكَ* örneğindeki gibi failin, mef’ûlden önce gelmesini de caiz gördünüz mü? Herhangi bir illet sebebiyle bundan kaçındınız diyelim, peki neden bazı yerlerde farklı davranıp *زيدًا خلفك* örneğini (yani mansub ismin, sonra geldiği bir durumu) caiz görüyorsunuz? Niçin *زيدًا يركب* gibi örneklerde fail konumunda fiil gelmesini caiz kıldınız? Siz hiç faile bedel olarak fiil geldiğini gördünüz mü?

Yukarıda sıraladığımız sorulması muhtemel sorular karşısında cevap olarak ortaya konacak bütün illetler, cedelî ve nazarî illetler kısmına girecektir.

Nahiv öğreniminde asıl ihtiyaç duyulan illetler, ta’lîmî illetlerdir. Kıyasî ve cedelî illetler ise, pek faydası olmayan, sadece akli meşgul eden illetler olarak görülmüştür. İleride görüleceği gibi Endülüslü nahivci İbn Madâ’nın karşı çıktığı illetler de esas itibarıyla bunlardır⁷³. ez-Zeccâcî, yaptığı bu taksimatla ta’limî illetlerin önemine dikkat çekmiş ve illetleri felsefe ve cedel’den ayırmaya çalışmıştır⁷⁴.

⁷¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 64.

⁷² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 65.

⁷³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, (Mukaddime kısmı).

⁷⁴ el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 97.

Her ne kadar ez-Zeccâcî, yukarıda sorduğu farazî sorulara cevap vermemişse de el-Enbârî, tıpkı usulcülerin yöntemi gibi Arap dili konularını mantikî bir yorumla araştırarak incelemiştir. Şüphesiz el-Enbârî, uzun çabalar harcayarak bu illetleri ortaya çıkarmıştır. Ancak şu var ki, esas problem, elde edilen sonuçların hepsinin, yapılan illetlendirmelerle uyumlu olmamasıdır. Üstelik Arapların kas-tettikleri de bunlar değildir. Bu illetler, ancak dilin genel sisteminin gelişimine uygun olarak gelmişlerdir⁷⁵.

Bazı bilgiler, ez-Zeccâcî'nin yaptığı bu taksimatı başka ifadelerle dile getirmişlerdir. Örneğin illetin illeti olarak isimlendirilen illet çeşidi, aslında esas illet için bir yorum, tamamlayıcı bir bilgi ve ek bir açıklamadır. Yukarıda kıyâsî illetler olarak adlandırılan ikinci derecedeki illetler, bu türdendir. قام زيد örneğinde Zeyd niye merfudur sorusuna, "fail olduğu için" diye cevap verilir. Fail niye merfu olmuştur sorusuna verilen "fiile isnad edildiği için" cevabındaki illete ise, illetin illeti denilebilir. Böyle bir durumda "Zeyd niye merfudur" sorusuna, "fiil doğrudan ona isnad edildiği için" şeklinde de cevap verilebilirdi⁷⁶. Bu sebeple esas illet için ayrıca bir illet aranmaz. Bundan da anlaşılıyor ki illetin illeti ifadesi, ilk illetin bir şerhi mesabesinde⁷⁷.

b) es-Suyûtî'ye göre illetler

es-Suyûtî de illetleri bir başka açıdan ikiye ayırmaktadır

a) Basit illetler: İletlendirmenin bir açıdan gerçekleştiği illetlerdir. İstiskâl (dile ağır gelme), müşâbehet (benzerlik) ve civâr (yakınlık) illetleri bu şekildedir.

b) Mürekkeb (Birleşik) illetler: İki veya daha fazla niteliğin bir arada bulunmasıdır. ميران kelimesinde 'kesre'den sonra 'sakin yâ' (ى) bulunduğu için 'vâv'ın (و) 'yâ'ya (ى) 'kalb' edilmesindeki illet, bu türdendir. Burada 'kalb' (dönüştürme) yapılmasının illeti, sadece 'yâ'nın sakin olması veya sadece 'kesre'den sonra bulunması değil, her iki durumun birlikte bulunmasıdır⁷⁸.

ez-Zemahşerî'nin şu sözü de mürekkeb (birleşik) illetle ilgilidir: "الدى, ism-i mevsûl olarak çok kullanıldığı için hafifletilmiştir. Önce (ى) hazfedilerek (الدى) olmuş sonra hareke hazfedilmiş (الدى) olmuş, son olarak (ذ) harfi de hazfedilerek başındaki (ال) harf-i tarifi ile yetinilmiştir. 'Müennesler' için kullanılan (الذ) için de aynı işlem uygulanmıştır."⁷⁹

c) Türlerine göre illetler

es-Suyûtî'nin naklettiğine göre Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. Mûsâ ed-Dîneverî (ö. 340/951), "Simâru's-sına'a" kitabında illetleri ikiye ayırmıştır.

⁷⁵ el-Muhtâr, *ag.e.*, s. 36.

⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 173; es-es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 73.

⁷⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 174.

⁷⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 75.

⁷⁹ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-luğa*, Beyrut, 1990/1410, s.174; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s.76.

Birincisi; Arapçada yer alan ve dil kurallarına uygun olan illetler.

İkincisi; bu kuralların hikmetlerini ortaya çıkaran ve amaçlarının doğruluğunu açıklayan illetler. Yaygın olan ve çok kullanılan illetler, birinci gruba giren illetlerdir.

Bunlar da oldukça fazla olup en çok bilinenleri 24 adettir. et-Tâc b. Mektûm (ö. 749/1348)'un şerh ettiği bu illetler şunlardır:

Sema' (Araplardan öyle işitilmiş olması) illeti: امرأةٌ ثدياءُ örneğinde olduğu gibi. Bunun karşılığında رَجُلٌ أُثْدَى denmez. Bunun sema'dan başka illeti yoktur.

Teşbih (benzerlik) illeti: İki kelimenin, aralarındaki benzerlik sebebiyle aynı hükme tabi olmaları kastedilmektedir. Muzari fiilin isme benzemesi sebebiyle mu'rab, bazı isimlerin de harflere benzemeleri sebebiyle mebnî kabul edilmeleri gibi.

İstiğnâ' (ihtiyaç bırakmama) illeti: Kullanılan bir kelimenin başka bir kelimenin kullanımına ihtiyaç bırakmaması demektir. وَدَّعَ fiilinin kullanılıp تَرَكَ fiilinden vazgeçilmesi gibi.

İstiskâl (dile ağır gelme) illeti: Dile zor gelen telaffuzdan uzaklaşıp dile hafif gelene meyledilmesi kastedilmektedir. يَعُدُّ fiilinin aslında (يُوعِدُّ) bulunan 'vav'ın 'yâ' ve 'kesre' arasında bulunduğundan dolayı telaffuzunun zor olması sebebiyle hafzedilmesi gibi.

Fark illeti: Bununla Arapların bir kelimeyi bir başka kelimeden ayırmak için farklı telaffuz etmeleri kastedilmektedir. Birbirlerinden farklı olsunlar diye failin merfu, mef'ûlün mansub kılınması, cemi nûn'unun (وَنَ - نَيْنَ) 'meftûh', tesniye nûn'unun (نَيْنَ - نَيْنَ)'meksûr' kılınması gibi.

Tevkîd (pekiştirme) illeti: Te'kid nunları olarak bilinen 'nûn-i hafife' ve 'nûn-i sakile'nin etkisini pekiştirmek için emir fiiline eklenmesi gibi.

Ta'vîd (değiştirme) illeti: اللَّهُمَّ kelimesindeki mim harfinin nidâ harfi yerine geçirilmesi gibi.

Nazîr (denklik) illeti: Cezim halinde iki sakin harf yan yana geldiğinde bunlardan birisinin 'cer' durumundakine tabi kılınarak 'meksûr' okunması gibi. Çünkü bu ikisi birbirlerine denktirler.

Nakîd (zıtlık) illeti: (لَا)'dan sonra gelen nekira kelimenin, zıddı olan إِنَّ ye tabi kılınarak mansûb yapılması gibi.

Manaya tabi kılma illeti: فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ (Bakara/257) âyetindeki مَوْعِظَةٌ müennes olduğu halde fiilin, müzekker olan وَعِظَ manasına tabi kılınarak müzekker kılınması gibi.

Müşâkele (şekil benzerliği) illeti: سَلَامِيلاً وَأَغْلَالاً (İnsan/4) âyetindeki şekil benzerliği gibi.

Mu'âdele (dengeleme) illeti: Gayr-ı munsarif'in 'cer hali'nin 'mansûb' durumuna tabi kılınarak fetha ile yapılması gibi. Sonra da durumu buradaki durumu dengelemek için cemi müennes sâlimin 'nasb' hali, 'cer' haline tabi kılınmıştır.

Mucâvere (komşuluk) illeti: حُرُّ ضَبِّ حَرْبٍ (Kertenkelenin yuvası haraptır) örneğinde حَرْبٍ kelimesinin, haber olduğu için merfu olması gerekirken kendisinden önce gelen ضَبِّ kelimesine yakınlığı sebebiyle mecrur yapılması gibi.

Vücûb (gereklilik) illeti: Failin merfu yapılmasındaki illet gibi.

Cevâz (serbestlik) illeti: Belirli sebeplerle imâle yapılmasındaki illet gibi. Söz konusu sebeplerle imâle yapmak vacip değil caizdir.

Tağlib⁸⁰ illeti: وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِينِ (Tahrîm/12) âyetinde olduğu gibi. كَانٍ nin ismi müennes olduğu halde الْقَانِينِ kelimesi, tağlib sebebiyle müzekker olarak kullanılmıştır.

İhtisar (kısaltma) illeti: لَمْ يَكُ örneğindeki terhîm (kısaltma amacıyla kelimenin sonundan bir harf atılması) konusunda olduğu gibi.

Tahfif (hafifletme, kolaylaştırma) illeti: İdğâm konusu gibi.

Asıl olma illeti: يُؤَكِّرِمُ ve اسْتَحْوَذَ örneklerinde ‘vav’ ve ‘hemze’nin, asıllarına dönmesinde olduğu gibi.

Evlâ (daha layık) olma illeti: “Fail, konum itibariyle mef’ûl’den önce gelmeye daha layıktır” ifadesinde olduğu gibi.

Hâl’in (durum) delâleti illeti: Ayın hilal şeklini gören kimsenin هَذَا الْهَيْلَالُ yerine işaret ismini kullanmadan الْهَيْلَالُ demesi gibi. Çünkü o andaki durum, ona delâlet etmektedir.

İş’âr (bildirme) illeti: Hazfedilen harfin elif olduğunu bildirmek gibi.

Tezat illeti: İlgaı caiz olan fiillerin, bir mastar ile veya bir zamir ile pekiştirildiklerinde; “te’kit ve ilga’nın birbirlerine zıt olmaları hasebiyle ilganın caiz olmadığını” söylemek gibi.

Tahlîl illeti: İbn Mektûm bu illet konusunda şerh yapmanın kendisine zor geldiğini ve günlerce düşündüğü halde bu konuda aklına bir şey gelmediğini ifade etmiştir⁸¹.

İbn Mektûm, yukarıda ikiye ayırıp birinci kısmını zikrettiği illetlerin ikinci kısmı hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu konuda İbnu's-Serrâc *el-Usûl*'de şu açıklamayı yapmıştır:

Nahivcilerin illetlendirmeleri iki kısımdır:

a) Arapçanın okunmasını sağlayan illetler: Failin ‘merfu’, mefulün ‘mansub’ oluşu gibi.

b) İletin illeti olarak adlandırılanlar: Failin niçin ‘merfu’ olduğunun, mefulün neden ‘mansub’ olduğunun illetleri gibi. Bu, hakkında söz söyleyebilece-

⁸⁰ Bir şeye başka bir şeyin hükmünü icra etmek demektir. Müzekkerin, müennese tercihi, tağlib çeşitlerinden biridir. Araplar, tensiye ve cemelerde bu ikisini birlikte zikrettiklerinde müzekkerlere ait ifadeler kullanmışlardır. Bkz. Edip Çağmar, *Arap Dilinde Tağlib*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır, 2002, c. IV, s. 2,

⁸¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 72-73.

ğimiz konulardan değildir. Bunların hikmeti ancak dili konuşan Arapların ortaya koyduğu esaslarla anlaşılabilir⁸².

d) Hükümlerine göre illetler

İbn Cinnî, illetleri hükümleri açısından mûcib (gerektiren) ve mücevviz (caiz kılan) illetler olarak ikiye ayırmaktadır.

a) Mûcib illetler: İletlerin çoğu, vüçüb üzeredir yani gerektirdiği hükmü uygulamak zorunludur. Cümledeki fazlalığın (asıl unsurların dışında kalan) veya benzerlerinin 'mansub' olması, "‘umde" (cümleden atılması caiz olmayan kelime)'nin 'merfu' olması, ve mudafun ileyhi'nin 'mecrur' olması, bu türdendir. Arap dili, bu şekilde sabit olmuştur.

b) Mücevviz illetler: Bu çeşit illetler hakikatte zorunlu olarak gerektiren değil, caiz kılan bir sebeptir. İmâle illetleri, bu türdendir. Bu, vücup illeti değil cevaz illetidir. *وَقَتُّ* örneğindeki vav'ın, hemze'ye dönüşmesinin illeti de böyledir. 'Elif'e dönüşmesi mümkün olduğu gibi 'vav' olarak bırakılması da caizdir. Dolayısıyla buradaki illet, mucib değil mücevvizdir. Üzerinde iki veya daha fazla i'râb'ın caiz olduğu; örneğin bir kelimenin, hem bedel hem de hâl olması caiz olan yerlerde de durum böyledir. Marife bir kelimedenden sonra gelen ve aynı anlamı ifade eden nekire kelime de bu durum ortaya çıkmaktadır. *مَرَرْتُ بِرَجُلٍ صَالِحٍ* yahut *رَجُلًا* gibi. Nekire olan *رجل* kelimesi, birinci örnekte bedel, ikinci örnekte ise, hâl olarak değerlendirilmiştir. İki şekilde ifade edilebildiği için buradaki illet, cevaz illetidir. Buna göre iki, üç veya daha fazla ihtimalin caiz olduğu meselelerdeki illetler cevaz illetleridir.

Mucib illet, illet, mücevviz illet ise sebep olarak isimlendirilir⁸³.

İbn Cinnî'nin illetleri taksimi konusunda şunu da eklemiştir: "Nahivcilerin illetleri iki kısımdır: Birincisi, vacip olup uyulması zorunlu olan illetlerdir. Çünkü dil zevki, o konuda başka bir manayı kabul edemez. Diğeri ise, ancak zorlukla ve istemeyerek katlanılabilecek türde illetlerdir"⁸⁴.

6) İletlerin kaynakları

Nahiv illetlerinin belirlenmesinde kullanılan kaynaklar es-Suyûtî tarafından sekiz maddede ele alınmıştır⁸⁵:

1- İcmâ: Arap dil bilginlerinin, bir hükmün illeti üzerinde ittifak etmeleridir. Maksûr bir kelime üzerinde harekenin takdir edilmesinin illetinin, telaffuzunun imkânsızlığı, menkûs bir kelime de ise ağırlık (telaffuz zorluğu) olması üzerinde icmâ edilmiştir.

2- Nass: İlet hakkında Arapça bir nass bulunması. Ebû 'Amr, Yemenli bir adamın *فَالَانُ لَعُوبٌ جَاءَهُ كِتَابِي فَاحْتَقَرَهَا* "Falan kişi ahmaktır. Mektubum ona geldiğinde

⁸² es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 73.

⁸³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 164-165; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 73,74.

⁸⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 88; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 74.

⁸⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 82-88.

onu küçümsedi" dediğini duymuş ve neden fiili müennes okuduğunu kastederek ona şöyle demiştir. *حَاءُئُهُ كِتَابِي* mi diyorsun? O da: *نَعَمْ أَلَيْسَ بِصَحِيفَةٍ* "Evet mektup sahife değil midir?" şeklinde cevap vererek mektup kelimesinde bir müenneslik olduğunu belirtmiştir. Böylece bu nass, örnekteki fiilin, müennes olmasının illeti için kaynak olmuştur⁸⁶.

3- İmâ: Rivayet edildiğine göre bir grup Arap Peygamberimizin yanına geldi. Peygamberimiz onlara sordu: "Siz kimsiniz?" Onlar da: *نَحْنُ بَنُو عَيَّانَ* "Biz Gayyân oğullarıyız" dediler. Hz. Peygamber de: *أَنْتُمْ بَنُو رَشْدَانَ* "Siz Reşdân oğullarısınız" dedi. İbn Cinnî'ye göre Hz. Peygamber, bu Arapların kullandığı kelimedeki 'elif' ve 'nûn'un zâid olduğunu bizzat ifade etmese de ima etmiştir.

4- Sebr ve taksim: Bu, bir meselede muhtemel durumlar zikredildikten sonra bunların araştırılıp en uygun olanının seçilmesi ve diğerlerinin bırakılması işlemine verilen addır. Örneğin: *مَرُونَ* kelimesinin vezni sorulduğunda cevap olarak üç ihtimal zikredilir. *فَعُولَان*, *مَفْعَالَان* ve *فَعُولَان*. Daha sonra son ikisinin Arap dilinde bulunmayan örneklerden olması sebebiyle birinci ihtimalde karar kılınır. Bu konuda *مَفْعُولَان* ve *فَعُولَان* kalıpları hiç söz konusu olamazlar. Çünkü bunlar, örnekleri hiç mevcut olmayan kalıplardır. Hâlbuki *مَفْعَالَان* ve *فَعُولَان* kalıplarının aynı örnekleri yok ise de aynı kalıbın kesreli *مِحْرَابَان* ve *قِرْوَانَان* gibi yakın örnekleri mevcuttur.

5- Münasebet: Zan olarak da isimlendirilir. Çünkü zikredilen münasebetle illetlendirildiği kesin olarak bilinmemekte, zannedilmektedir. Fer' olanın, asıl olanda bulunan bir illet sebebiyle asıl olana tabi kılınmasıdır. 'Ref' hususunda naibi failin, isnad illeti ile merfu olan faile kıyas edilerek merfu okunması gibi.

6- Müşabehet (benzerlik): el-Enbârî, bunun için "Fer' olanın benzerlik türü bir sebeple asıl olana kıyasıdır" demiştir. Ancak burada asıl olanla fer' olanın illetleri, birbirinden farklıdır. İsmın, yaygınlaştığında tahsis kazanması sebebiyle mu'rab olması gibi muzari fiil de yaygınlaşıp tahsis kazandığında mu'rab olduğuna işaret edilir. Ya da isim gibi başına başlangıç 'lâm'ını kabul etmesinden dolayı mu'rab olur. Ancak bu illetlerin hiçbiri, gerçekte i'rabı gerektiren sebepler değil, sadece karışıklığı ortadan kaldırmak için söylenmiş şeylerdir.

7- Tard (geçerlilik): Hükmün, her yerde geçerli olmasıdır. Fiilin isnad edildiği kelimenin, isnad illeti sebebiyle her yerde merfu olması gibi. el-Enbârî bunun için; "Tard, hükmün bulunup zanna mahal olmadığı durumdur" demiştir. Delil olması konusunda görüş ayrılığı vardır. Çoğunluğa göre illette tard (her yerde geçerlilik), şarttır. Çünkü burada nahiv illetleri, aklî illetlere benzemektedir. Aklî illetler de her durumda geçerlidir ve tahsis edilmeleri caiz değildir. Nahiv illetleri de böyledir. Bir gruba göre ise illette tard şart değildir. Tahsis edilmeleri de caizdir. el-Enbârî, tard'ın şart olmadığını savunanların görüşünü reddetmiş ve çeşitli örneklerle bunlara cevap vermiştir⁸⁷.

⁸⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 249.

⁸⁷ el-Enbârî, *Luma'u'l-Edille (el-İğrâb ile birlikte)*, s. 112.

Bu illetin, genel kurala uygun olduğu halde geçersizliği ifade edildiğine göre salt tard illeti ile yetinilemeyeceği, beraberinde zan veya benzerlik illetlerinin de bulunması gerektiği anlaşılmaktadır.

8- İlğâ'u'l-fârik (Ayırteci özelliğın kaldırılması): Fer' olan ile asıl olan arasında çok fazla farklılığın olmaması böylece aynı hükümde birleşmelerinin gerekmesidir. Zarf'ın mecrur'a kıyası gibi. Bunlar arasında ayırt edici bir fark yoktur. Bütün hükümlerde denktirler.

7- İletlerle ilgili Çeşitli Meseleler

a) İletlerin Çatışması (تعارض العلل)

Bu konu iki açıdan ele alınabilir.

1) Hükümün bir olup bu hüküm için iki veya daha fazla illet bulunmasıdır. Bu konuda ihtilaf vardır. Bazılarına göre bir hükümün iki illetle illetlendirilmesi caiz değildir. Çünkü buradaki illet, aklî illetlere benzemektedir. Aklî illetlerde bir hüküm, iki illetle sabit olmaz. Dolayısıyla aklî illetlere benzeyen de onun gibi olur. Bazılarına göre ise bir hükümün iki illetinin caiz olması, caizdir. Böyle durumlarda iki illetten birinin, gerektiren (mücib) cinsten değil de hükme işaret tarzında bir illet olarak kabul edilmesi halinde caiz olduğu ifade edilmiştir. Bir hüküm için çeşitli emare ve işaretlerle delil getirmek caizdir⁸⁸. el-Enbârî'ye göre bu, aklî illetler gibi gerektiren (mücib) cinsten olmaması anlamında ise doğrudur⁸⁹. Örneğın mübteda'nın ref'i konusu böyledir. Basra ekolü, bunun illetini ibtidâ olarak kabul ederlerken; Kûfelilere göre ise; mübteda, haberi, haber de mübteda'yı karşılıklı olarak ref ederler. Böylece mübtedanın ref'i için iki illet zikredilmiş olmaktadır.

İletleri husunda ihtilaf bulunan diğer konular da böyledir. Bu tür konularda hüküm tek olup illetler birden fazla olabilir⁹⁰. Mesela failin raf' ve mef'ulün nasb sebebi sorulduğunda iki ayrı grup iki farklı sebep ileri sürerler. Öncelikle bu sebeplerin tahlil edilerek daha kuvvetli olanın seçilmesi gerekir. Eğer kuvvette eşit derecede iseler, o takdirde ikisini de inkâr etmemek ve bir hükümün iki illetle illetlendirildiğini ifade etmek gerekir⁹¹.

Bazen aralarında bir çelişki olmadan da bir hüküm için iki illet bir araya gelebilir.

Aşağıdaki örneklerde vâv'ın yâ'ya dönüşmesi iki açıdan olmuştur.

هذه عشرى ve هذه عشرى مسلمى örneklerinin asılları عشوى ve عشوى 'dir. Burada vâv iki açıdan ya'ya dönüşmüştür.

Birincisinde, vâv ve yâ harfleri bir araya geldikleri için birinci harf olan vâv, sakın olmuştur.

⁸⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 78.

⁸⁹ İbnu'l-Enbârî, *Luma'u'l-Edille (el-İğrâb ile birlikte)*, s. 120.

⁹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 167.

⁹¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 78.

İkincisi, mütekellim yâ'sı daima kendisinden önce gelen sahih harfi kesre yapar. هذا غلامِي , رأيتُ صحِّي , هذا غلامِي , رأيتُ صحِّي gibi. Burada رأيتُ صحِّي , هذا غلامِي için vâv yâ'ya dönüşmüştür⁹².

2) Bir konu üzerinde iki farklı hüküm ve ve iki farklı illetin bulunması.

Nefy-i hâl ما sı konusu, buna örnek olarak verilebilir. Hicazlılara göre bu ما, amel eder. Onlara göre ما'nın, ليس gibi mübtada ve haberin başına geçip cümleyi olumsuz yapması sebebiyle aralarında iki açıdan benzerlik oluşmuştur.

Benî Temîm'e göre ise ما, amel etmez. ما'nın durumu cümlenin başında bulunan ve i'rab açısından bir etkisi olmayan هل gibidir. ما زَيْدٌ أَخُوكَ ve ما زَيْدٌ قَامَ زَيْدٌ cümlelerinde olduğu gibi. Onlara göre هل her iki cümlenin başına istifham için geldiği gibi ما da olumsuzluk için gelir⁹³.

b) Hüküm İspatında İletlerin Yeri ve Önemi

Nassın bulunduğu yerde hükmün nass ile mi yoksa illetle mi sabit olacağı konusunda görüş ayrılığı vardır. Çoğunluğa göre hüküm, nass ile değil, illetle sabit olur. Eğer nass ile sabit olmuş olsaydı bu takdirde kıyas ortadan kalkardı. Çünkü kıyas, fer' olanın, kapsayıcı bir illetle asıl olana tabi kılınmasıdır. İlet olmazsa kıyas, batıl olup, fer' olan, herhangi bir asla dayandırılmadan iktibas edilmiş olur ki bu muhaldir. Örneğin; زَيْدٌ ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا cümlesindeki زَيْدٌ ve عَمْرًا kelimelerindeki ref ve nasb harekesinin, illetle değil de nass ile sabit olduğunu söylersek, nasb ve ref harekesini alan bu iki kelimenin fail ve mef'ul olmaları iptal olur ve kıyas gerçekleşmez. Bu da caiz değildir⁹⁴.

Bir başka görüşe göre ise hüküm, nass bulunan yerde nass ile, nass bulunmayan yerde ise, illetle sabit olur. Araplardan nakledilen ve kıyasın kaynağı olarak kabul edilen nasslar bu türdendir. Bu konuda nassın kesin, illetin ise zannî delil olduğu argümanı ile nassın daha kuvvetli olduğu ifade edilmiştir.

Bir hükmün hem nass hem de illet ile sabit olması caiz değildir. Çünkü bu durum hükmün hem kat'î hem de zannî bir delille sabit olmasını gerektirir ki bu da mümkün değildir. Bu mesele, şu şekilde cevaplandırılmıştır. Hüküm kat'î bir yolla sabit olur ki bu nass'tır. İlet ise hükmün ispatına yol açan unsurdur. Biz, bir konuda Arapların sözleriyle kesin hüküm veririz. İletin de hükmü koyanı yönlendirdiğini zannederiz. Katiyet ile zannın mercii aynı olmadığından ortada herhangi bir çelişki kalmaz⁹⁵.

c) İletin şartları

İletin bir şartı, üzerine kıyas olunan hükmü gerektirmesidir. Bundan dolayıdır ki, İbn Malik (ö. 672/1274), Basralıları, "Muzari fiilin mu'rab olmasının illeti; hareke, sükûn, müphemlik ve tahsis gibi hususlarda isme olan benzerliğidir"

⁹² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 174-175; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 77.

⁹³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 168.

⁹⁴ el-Enbârî, *Luma'u'l-Edille (el-İğrâb ile birlikte)*, s. 121

⁹⁵ el-Enbârî, *Luma'u'l-Edille (el-İğrâb ile birlikte)*, s. 122; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 75.

şeklindeki görüşlerinde hatalı bulmuştur. İbn Malik'e göre bu özellikler, ismin mu'rab olmasını gerektiren illetlerden değildir. İsmın mu'rab olmasının sebebi/illeti, sıfat alması ve farklı manaları kabul etmesidir. Bu manalar arasındaki fark, ancak i'rab ile ayırt edilir.

Örneğin *زَيْدٌ مَا أَحْسَنَ زَيْدٌ* cümlesinde, *زَيْدٌ* (Zeyd) kelimesi merfu okunduğunda ne-fi, mansûb okunduğunda te'accub anlamı taşır. Mecerûr okunduğunda ise istifham cümlesi olur. Aynı illetin muzari'nin de mu'rab olmasını gerektirmiş olması lazımdır. *لَا تَأْكُلِ السَّمَكَ وَتَشْرَبِ اللَّبْنَ* cümlesinde her iki şeyin tek tek veya birlikte nehyedilmesi, sadece birincinin nehyedilip ikincinin başlangıç cümlesi olması ihtimalleri vardır. Bu farklı manaları belirleyen de ancak i'rab'dır⁹⁶.

d) İki hüküm için bir illetin Kullanılması

Üzerinde bir illetin kullanıldığı iki hüküm, birbirine zıt olsa da olmasa da bunun caiz olduğu ifade edilmiştir. Örneğin; *مَرَرْتُ بِمَرْرَتٍ* cümlesinde *مَرَرْتُ* ibaresinin, bütün olarak ele alınmasının illeti, (ب) harf-i cerinin, fiilin bir parçası sayılmasıdır. Çünkü (ب) harfi ceri, *مَرَرْتُ* cümlesindeki nakil hemzesinin yerine gelmiştir. *فَعَلَ* fiilindeki hemze, fiilin bütününden sayıldığı için onun yerine gelen harf-i cerin de öyle olması gerekir.

Aynı illet, zıt bir hüküm için de delil olarak kullanılmıştır. Şöyle ki, harf-i cer, mecrur kıldığı kelime ile birlikte değerlendirilir. Çünkü aralarına başka bir şey girmemektedir⁹⁷. Yukarıdaki örnekte harf-i cer, birinci hükümde kendisinden önce yer alan fiille, ikinci hükümde ise kendisinden sonra yer alan mecrur kelime ile bir bütün sayılmıştır. Bu iki takdir de birbirine zıt olduğu halde kıyas açısından makbûl sayılmıştır⁹⁸.

e) İletlerin birden fazla yerde geçerli olması

Bazı illetler, sadece bir konuya mahsus olup başka yerde geçerli olmaz. Örneğin; iki harfli olan ve isim olan *ما، من، كم* gibi kelimelerin, iki harfli olduklarından *هل* ve *بل* gibi kelimelere benzedikleri, bu harfler mebnî olduklarından, onların da mebnî oldukları ifade edilmiştir. Ancak bu illet, başka bir yerde geçerli değildir. Çünkü bu illet, başka yerde de geçerli olsaydı, *أخ، يد، فم* gibi iki harfli olan kelimelerin de mebnî olmaları gerekirdi. Hâlbuki bunlar, mebnî değildir.

Eğer "Bu kelimelerin asılları üç harfli olup bir harflerinin mahzûf olması hasebiyle kapsam dışıdır ve illet başka yerde de geçerlidir" denilirse, "Bu, başta söylenmeyen bir sıfatın, sonradan illetlendirmeye eklenmesi anlamına gelir ve diğer isimlerin de mebnî olmasını gerektirir. Asılları fazla da olsa mevcut harf sayısı ikidir." şeklinde cevap verilir. Bu da buradaki illetin başka yerde geçerli olmadığını gösterir⁹⁹.

⁹⁶ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 76.

⁹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, III, 51; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 79.

⁹⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 79.

⁹⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 169.

f) Kısır illet (العلة القاصرة)

Bir grup dilbilimci, bu illetin caiz olduğunu ve sıhhatında tadiye (başka yerde geçerlilik) şartının bulunmadığını belirtmiştir. عَسَى الْغَوِيرُ ve مَا جَاءَتْ حَاجَتُكَ ve عَسَى ve جَاءَ örneklerinde صَارَ anlamında kullanılmış ve merfu bir isim ve mansub bir haber almışlardır. Bunların, bu örneklerin dışında başka bir cümlede صَارَ anlamında kullanılmaları caiz değildir. Mesela صَارَ anlamında olmak üzere مَا جَاءَ حَالَتُكَ veya مَا جَاءَ قَادِمًا لا denmez. Bu illette tadiye yoktur. Ancak buradaki illetin, benzeme ve münasebet açısından başka yerlerde de geçerli olan illetlere denk olması sebebiyle sahih olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca ibarenin, nakledilmiş olması da sahih olması için ek bir sebep teşkil etmektedir. Her ne kadar bu, illetin sıhhati için bir bilgi sayılmasa da yanlışlığı için de bir bilgi sayılmaz.

Bir kısım dilci de bu illette tadiye (başka yerde geçerlilik) şartı gerçekleşmediği için bu illetin batıl olduğunu söylemiştir. İlet, müteaddi olmayınca faydası da yoktur. Çünkü bunda bir zaruret söz konusu değildir. Böyle olunca hüküm illet ile değil nass ile sabit olur¹⁰⁰.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerde nahiv illetlerinin tarihi gelişimini ve mahiyetini genel bir çerçeve içerisinde ortaya koymaya çalıştık. Şimdi de bu konuda nahiv tarihi boyunca yapılmış olan eleştirilere değineceğiz.

8- Nahiv İletleri Hakkında Yapılan Eleştiriler

Yukarıda ez-Zeccaci'nin illetleri ta'limî, kıyasî ve cedelî olmak üzere üçe ayırdığını ifade etmiştik. Özellikle ikinci ve üçüncü sırada zikredilen illetler hakkında nahivciler, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu tür illetlerin gereksizliğini dile getirenler olmuştur. Bunlar arasında en dikkat çeken nahivci, Endülüslü İbn Madâ (ö. 592/1196)'dır. Ancak nahiv illetlerine karşı olumsuz görüşler dile getiren ilk kişi İbn Madâ değildir. Ondan önce İbn Hazm ez-Zâhirî (ö. 456/1064) ve İbn Sinan el Hafâcî (ö. 466/1074) de illetlerin gereksizliğini savunmuşlar ve "Araplar böyle söylemişlerdir" sözüne bir şey eklemeye gerek olmadığını ifade etmişlerdir¹⁰¹. Hatta bunlardan önce İbn Cinnî, ikinci ve üçüncü derecedeki kıyasî ve cedelî illetlere dikkat çekmiş ve illetin illetinin olamayacağını söylemiştir¹⁰². İbn Cinnî'ye göre kıyasî ve cedelî illetler, Arapçayı anlamada bize herhangi bir katkı sağlamadıklarından dolayı gereksizdir. Bunların nahiv kitaplarından çıkarılmaları gerekir¹⁰³. Birinci derecede yer alan illetlerin çıkarılması mümkün değildir. Örneğin زيد قام örneğinde "زيد niçin merfudur" diye sorulursa; "çünkü faildir ve her fail merfu olur" denir. "Peki, fail niçin merfudur?" sorusuna "Çünkü Araplar öyle

¹⁰⁰ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 77.

¹⁰¹ İbn Madâ el-Kurtubî, *er-Red 'ala'n-nuhât*, (thk: Muhammed İbrahim el-Bennâ), (mukaddime kısmı), s. 9, Kahire, 1979.

¹⁰² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 173; el-Mubârek, *a.g.e.*, s.128-129.

¹⁰³ Abdu'd-Dâim, *a.g.m.*, s.151.

konuşmuşlardır” diye cevap vermek yeterlidir. Bundan sonrası için bir şey eklenmesi gerekmez. Çünkü bundan sonra ne söylenirse söylensin, varılacak sonuç failin merfu olduğudur ki, bu da zaten birinci derecedeki illetle sabittir¹⁰⁴.

İbn Madâ, nahiv illetleri hakkındaki görüşünü fikhî meselelerle kıyaslayarak ifade etmektedir. Şöyle ki; Fıkıhta nass ile haram olan bir şeyin, illetinin aranması gerekli değildir. Bu şeyin niye haram kılındığının cevabını vermek fakihin işi olmadığı gibi, nass ile sabit olan bir nahiv illetinin nedenini aramak da nahivcinin işi değildir. İbn Madâ'nın, bu konuda mensubu olduğu Zahirîye mezhebinin etkisi ile hareket ettiği anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Buna göre ilk illetle iktifa etmemiz ya da daha güzel bir ifade ile konunun hükmü ile yetinmemiz gerekir¹⁰⁶. Ancak İbn Madâ, ikinci ve üçüncü derecedeki illetleri reddetmesine rağmen bazı yerlerde ikinci derecedeki illetlerin de gerekli olduğunu savunmuştur¹⁰⁷.

İbn Madâ'nın yukarıda naklettiğimiz görüşlerinden etkilenecek nahiv illetlerine olumsuz bakan başka âlimler de olmuştur. Bunlardan biri olan Abbas Hasan, farklı ifadelerle nahiv ilminde asıl gerekli olanın birinci derecedeki illetler olduğunu, ikinci ve üçüncü derecedeki illetlerin, akla dayanmadığını ileri sürerek nahivden temizlenmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁰⁸. Mâzin el-Mubârek de, nahivcilerin, nahiv meselelerinden olan i'rab üzerinde yeterince durmayıp i'rab'ın felsefi konusuyla ve nazari meselelerle fazla uğraştıklarını, nahvi bozduklarını ve illetlerin, nahivcilerin elleriyle nazari bir felsefeye dönüştürüldüğünü ileri sürmüştür¹⁰⁹. Ona göre ez-Zeccâcî'nin sınıflandırmasında üçüncü sırayı alan illetlerin, nahiv konusu içinde yer almamaları gerekir. Bunların dile bir faydası da yoktur. Cedeli ve nazari olarak adlandırılacak bu illetler, insanlar arasında ancak kibir, övünme, imtihan vesilesi ve münazara silahı olmaktadır¹¹⁰. Mâzin el-Mubârek, İbn Madâ'nın illetler hakkındaki görüşlerinin aslında yeni olmadığını, bu görüşlerin temellerinin çok daha önce ez-Zeccâcî ve İbn Cinnî'de görüldüğünü ifade etmiş ve İbn Madâ'yı savunmuştur¹¹¹. 'Usûlu'n-nahvi'l-'Arabi adlı kitabın yazarı Muhammed 'İd el-Hakem de, kitabında tamamen İbn Madâ'nın görüşlerine katıldığını ve onun nahivden atılmalı dediği şeylerin nahivden çıkarılması gerektiğini savunmuştur¹¹².

Öte yandan Şevki Dayf ise, bu konuda şunları söylemektedir: Çağımızda nahvin, yeni başlayanlar için kolaylaştırılması ve girift birtakım illetlerin, kitap-

¹⁰⁴ İbn Madâ, *er-Red'ala'n-nuhât*, (thk: M. İbrahim), s. 127.

¹⁰⁵ Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.152.

¹⁰⁶ İbn Madâ, *er-Red'ala'n-nuhât*, (thk. Şevki Dayf), (Şeyki Dayf'ın mukaddimesi), s. 35, 130, Kahire, tsz.

¹⁰⁷ İbn Madâ, *er-Red'ala'n-nuhât*, (thk: M. İbrahim), s. 127-128.

¹⁰⁸ Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.152.

¹⁰⁹ Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.152.

¹¹⁰ el-Mubârek, a.g.e., s. 96.

¹¹¹ el-Mubârek, a.g.e., s. 154.

¹¹² Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.152-153.

lardan çıkarılması gerektiğine inanmakla beraber konunun uzmanlarının; nahvi eski şekliyle, içine katılan illetin felsefesi ile birlikte incelemeleri gerektiği kanaatindeyiz. Böylelikle nahvin gelişimi ve bu gelişmede ortaya konulan ve bu ilmin olgunlaşmasını sağlayan fikri çalışmalar ortaya çıkacaktır¹¹³.

Birinci derecedeki illetler, zaten fitrî olup ifade edilmeden de Arapların zihinlerinde mevcuttur. İbn Madâ'nın ifadesiyle ikinci ve üçüncü derecedeki illetlere gelince elbette bunların birinci derecedeki talimî illetler gibi tabii ve fitrî illetler olduğu söylenemez. Bu illetler, daha önce ez-Zeccâcî tarafından kıyasî nazarî ve cedelî olarak adlandırılanlardır. Bazı nahivciler, bu tür illetler üzerinde çeşitli tahliller yapıp çeşitli sonuçlara ulaşmışlardır. Bunlardan biri olan Ebu'l-Bekâ' el-Ukberî, nahiv kurallarını illetlerle ortaya koyma hususunda o kadar ileri gitmiştir ki, dilbilgisi konusunda sadece kullanılan şekillerle ilgili illetleri belirtmekle yetinmemiş, hangi şekillerin niçin kullanılmadığına dair çeşitli illetler de zikretmiştir. Mesela taaccub ma'sı yerine شئى kelimesinin niçin kullanılamayacağını, isimlerin neden meczum olamayacağını ve harflerin neden tesniye olamayacağını çeşitli illetlerle açıklamıştır¹¹⁴.

Açıktır ki zincirleme illetler, illetlerin çatışması ve iki illetle illetlendirme gibi mantık alanına girmiş olan bazı konular, dilin doğasından uzaktır. Nahiv hakkında konuşan el-Ahfeş'i dinleyen bir bedevîye: “أَرَأَيْكُمْ تَتَكَلَّمُونَ فِي كَلَامِنَا بِكَلَامِنَا بِمَا “ (Görüyorum ki, dilimiz hakkında dilimizden olmayan sözlerle konuşuyorsunuz) dedirten de bu olmalıdır. Burada bedevî, kendi fitrî diliyle nahivcilerin dile getirdikleri bazı illetlerin, aslında Arap dilinde yer almadığını ifade etmiş olmaktadır¹¹⁵.

SONUÇ

Nahiv illetleri konusu, doğal olarak dil kurallarının oluşturulması esnasında nahivle birlikte gelişmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak zamanla bu konuda aşırıya gidilmiş, gramer kitapları, dil konularının hiç de gerektirmediği, tamamen varsayımlara dayalı nahiv illetlerine dair bilgilerle doldurulmuş ve bazı konular için içinden çıkılmaz hale getirilmiştir. Böyle olunca dil bilginleri kendi maharetlerini ortaya koyabilmek için nahiv illetleri üzerinde farazî bazı tartışmalara girişmişler, bu konuyu adeta bir münazara alanı haline getirmişlerdir. Aralarında çıkan ihtilaflar öylesine çoğalmıştır ki dil kurallarını ortaya koyan âlimler arasındaki görüş ayrılıkları, dilin esas sahibi olan Araplar arasında çıkanlardan daha fazla olmuştur. İbn Cinnî'nin deyimiyile: “Âlimler, Arapların hem ihtilaf ettikleri hem de ittifak ettikleri konuları illetlendirmede ihtilaf etmişlerdir¹¹⁶.” Bu

¹¹³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, (Şevki Dayf, mukaddime kısmı).

¹¹⁴ el-Ukberî, *el-Lubâb*, I, 65, 97, 196.

¹¹⁵ Abdu'd-Dâim, a.g.m., s.155-156.

¹¹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 168.

durum, bazı dilcileri aşırıya giderek eskiden yapılan bazı çalışmaları büyük ölçüde yok saymaya yöneltmiştir.

İbn Madâ'nın, birinci derecedeki illetlerin dışında kalan nahiv illetlerinin toptan reddedilmesi gerektiği fikrinin isabetli olmadığı kanaatindeyiz. İbn Madâ'nın bu görüşleri, kendi döneminde de çok fazla taraftar toplayamamış ancak *er-Red 'ala'n-nuhât* kitabının tespit edilmesi ve tahkik edilerek gün yüzüne çıkarılması ile yeniden gündeme gelebilmiştir. Bugüne kadar nahiv bilgileri tarafından ortaya konulan illetler ve bu illetler üzerinde yapılan çalışmalar, bazı aksaklıkları ile birlikte Arap dilinin zenginliği ve kültürünün bir parçası olarak kabul edilmeli, dil felsefesi olarak kabul edilen ikinci ve üçüncü derecedeki illetler de birinci derecedeki illetlerle birlikte araştırmacıların incelemesine açık olmalıdır.

Ancak elbette dil öğretimi amacıyla yazılmış olan ve okullarda okutulacak kitaplarda nahiv konularını fazla detaylandırıp illetlere boğmak doğru olmaz. Bu tür kitaplarda konular açık ve sade bir şekilde ele alınmalı, öğrenciyi sıkacak ve onu dil öğreniminden uzaklaştıracak tarzda dil felsefesi konuları ile doldurulmamalıdır. Böylelikle hem Arap dilinin zengin mirası korunmuş olacak hem de ikinci ve üçüncü derecedeki illetlerin olumsuz yönlerinden kaçınmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Çağmar, Mehmet Edip Arap Dilinde Tağlib, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. IV, Diyarbakır, 2002.
- Çıkar, Mehmet Şirin, "ez-Zeccâcî'nin *el-İdah fi 'ileli'n-nahv* ve *el-Cumel fi'n-nahv* adlı eserleri bağlamında nahiv ilmine bakışı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, Ankara, 2004.
- Elmalı, Hüseyin, "Ebû Osman el-Mâzinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.
- el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'*, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985.
- *el-İğrâb fi cedeli'l-i'râb ve Luma'u'l-edille*, thk. Saîd el-Afgânî, Matbaatu'l-câmi'ati's-Sûriye, 1957.
- Ergin, Mehmet Cevat, *el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb'ı*, Konya, 2002, (Basılmamış doktora tezi).
- el-Ferâhidî, el-Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Samarrâ'î, byüzyıl, bty.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân *el-Hasâis*, Beyrut, 1988.
- İbn Madâ el-Kurtubî, *er-Red 'ala'n-nuhât*, (thk: Muhammed İbrahim el-Bennâ), Kahire, 1979.
- İbn Madâ, *er-Red 'ala'n-nuhât*, (thk. Şevki Dayf), Kahire, tsz.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem *Lisânu'l-'Arab*, Dâru İhyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1416/1996, IX, 367.
- Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1992.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dâru İhyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, bty.
- Komisyon, *Mu'cemu'l-Vesît*, Dâru 'Umran, byüzyıl, 1985.
- Luis Mal'ûf, el-Muncid, Beyrut, 1951.

- Mâzin el-Mubârek, en-Nahvu'l-'Arabî el-'İletu'n-nahviyye: neş'etuha ve tetavvuruhâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.
- Muhammed el-Muhtâr Veledu Ebbâh, *Tarîhu'n-nahvi'l-'Arabî fi'l-meşriki ve'l-mağrib*, Beyrut, 2001.
- Muhammed Hâşim Abdu'd-Dâim, "et-Ta'lîl 'inde'n-nuhât", Mecelletu'l-Bahsi'l-'ilmî ve't-turâsi'l-İslâmî Mekke, 1980.
- el-Paluvî, 'Alâ'uddin er-Risâle el-'Alâ'iyye fi'l-'ileli'n-nahviyye, Suriye, 2004.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtâru's-sihâh*, Beyrut, 1995.
- Sâdik Muhammed Muhammed Selîm, Cuhûdu Ebî'l-Bekâ' el-'Ukberî en-nahviyye fî kitâbeyhi İ'râbi'l-Kur'ân ve İ'râbi'l-hadîs, Musul Üniv. Edebiyat Fak., 1409/1988. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber, *Kitâbu Sîbeveyhi*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1317.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Buğyetu'l-vu'at fî tabakâti'l-lugavîyyîn ve'n-nuhât*, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr, byüzyıl, 1399/1979.
- *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, (thk. Muhammed Hasan İsmâil), Dâru'l-kutub el-'ilmiyye, Beyrut, 1418/1998.
- el-Verrâk, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah, *el-'ilel fi'n-nahv*, Dımaşk, 1426/2005.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udeba'*, thk., İhsan Abbâs, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
- ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım, *el-İdâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, Beyrut, 1986.
- ez-Zemahşerî, Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-luğa*, Beyrut, 1990/1410